

УДК 902/904

Харитонова Олена Вікторівна
кандидатка історичних наук,
завідувачка сектору
науково-дослідної фондової роботи,
Національний історико-архітектурний музей
“Київська фортеця”
(Київ, Україна)
helharlen@gmail.com

Olena V. Kharytonova
Candidate of Historical Sciences (PhD),
Head of the Sector of Scientific-Fund Work,
The National Historical and Architectural Museum
“Kyiv Fortress”
(Kyiv, Ukraine)

ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ. ТОРГІВЛЯ СКЛЯНОЮ ПРОДУКЦІЄЮ

ON DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY OF THE 17TH–18TH CENTURIES. GLASS TRADE

Анотація

Розглядаються питання торгівлі скляною продукцією на українських землях у XVII–XVIII ст. як одного з чинників генези національних промислових потужностей та економічних систем. При дослідженні виробів українського гутного скляного виробництва та імпорту у XVII–XVIII ст. використовуються історико-порівняльний, проблемно-хронологічний і статистичний методи із залученням археологічного матеріалу та архівних джерел.

Ключові слова: національна економіка, торгівля, гутне скло, імпорт, археологічна пам'ятка.

Summary

The article studies the issues of glass trade in Ukrainian lands in the 17th–18th centuries as one of the factors of the genesis of the national industrial capacities and economic systems. Using archaeological materials and archival sources, historical-comparative, problem-chronological and statistical methods are applied in the study of the products of Ukrainian glass production and imports of the 17th–18th centuries.

Key words: national economy, trade, huta glass, import, archaeological artifact.

З отриманням Україною незалежності зріс попит на дослідження соціально-економічної історії. Це спонукає до розгляду проблем розвитку ремесел, торговельної діяльності та особливостей існування соціуму за часів виникнення державних утворень на українських землях у XVII–XVIII ст. Використання інформаційних можливостей предмета дослідження – гутного скла як археологічного та історичного джерела відкриває широкі перспективи для розгляду об'єкта вивчення в сукупності його внутрішніх параметрів і їх відношення до зовнішніх умов, у яких він функціонував. Актуальність теми статті визначається тим, що торгівля гутним склом у XVII–XVIII ст. розглядається як один із чинників генези сучасних промислових потужностей та національних економічних систем.

З історіографічного огляду випливає, що гутна скляна продукція, яка побутувала в Україні, ще недостатньо вивчена, хоча найдавніші відомості про гуті (майстерні з виробництва скла) в Україні, зокрема на Волині, трапляються в документах сер. XVI ст. Проте дослідницьких робіт, присвячених цій продукції, дуже мало.

Метою статті є розгляд окремих аспектів торгівлі гутним склом на українських землях XVII–XVIII ст., що передбачає залучення археологічного матеріалу та архівних джерел. Наукова новизна дослідження визначається здійсненим критичним і логічним аналізом виробів українського гутного скляного виробництва та імпорту XVI–XVIII ст. із використанням масових джерел із археологічних досліджень пам'яток козацької доби.

Свідчення про торгівлю гутними скляними виробами знаходимо як у документальних, так і в наративних джерелах. Книги Львівського ставропігійського братства поч. XVII ст. містять відомості про закупівлю посуду. Записи фіксують ціну виробів і зазначають мету придбання – “на вітання” духовним особам під час урочистостей¹. У тогочасних джерелах є інформація, що скляний посуд (фляшці, четвертні (кварти), скляниці) продавали у Львові у будках, де торгували пивом. Зафіксовані свідчення про торги чернігівськими скляними виробами досить високої якості, що відбувалися в різних місцях Лівобережної України у першій пол. XVIII ст. Із 1767 р. фіксуються згадки про торги склом на Лівобережжі: у Мглині, Ніжині, Козельці, Опішному, Млинах, Опішнянській сотні, Городищі, Миргородському полку, Стародубі². На ярмарки, що відбувалися 1783 р. в м. Носівка, купці з-поміж іншого привозили “черепяную и склянную посуду из полку Черниговского

1 *Петрякова Ф.* Українське гутне скло – Київ: Наукова думка, 1975. – 148 с.

2 *Крюков П.* Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты. – Санкт-Петербург: Типография Департамента внешней торговли, 1853. – 249 с.

и сотни Моровской” (“Описание Черниговского наместничества”). В Ніжині в 1780 р. декілька приїжджих купців продавали кришталевий посуд (Архів Чернігівського губернського правління, 1780 р.); у Стародубі в 1781 р. було із “стекломь будок 4”; в м. Середині (зараз – Середина-Буда) крамниць “з різним крамом і склом було 16” (Лазаревский А. “Описание старой Малоросии”, “Описание Новгородсеверскаго наместничества”)³. В історіографії торгівля гутним склом як явище спеціально не розглядалося, однак певні аспекти висвітлені в роботах, присвячених соціально-економічній проблематиці українських земель XVII–XVIII ст.⁴.

Засобом поширення скляних виробів була торгівля, яка є індикатором стану продуктивних сил. Наприкін. XVII – на поч. XVIII ст. попит на скляні вироби зріс, збільшилося їх виробництво завдяки зростанню кількості гут, мануфактур та заводів, а також зростанню обсягу виготовлених на них виробів.

Швидкому розвитку склоробства сприяли умови, що склалися в Україні внаслідок входження до Російської імперії. Реформи в галузі економіки, державного управління, культури, які запроваджував Петро I, викликали загальне промислове піднесення, що охопило також російське й українське склоробство. Чернігівщина стала найважливішим осередком українського склоробства. На поч. XVIII ст. тут налічувалося понад 120 підприємств. З’явилися гуті на півдні Лівобережжя, де почалась колонізація степових просторів. Чернігівські, волинські й подільські гуті задовольняли місцевий попит та одночасно працювали на ширший ринок. Вони надсилали столове начиння та аптекарський посуд до Варшави, Риги, Вільно, Білорусі, Румунії, Туреччини і Німеччини⁵. Торгівля українським склом відбувалася і в Росії⁶. Якщо спочатку переважали підприємства вільних селян і простого козацтва, незабаром їх витіснили гуті представників привілейованих станів.

Слід звернути увагу на особливості імпортованих скляних виробів. Коштовні, оздоблені розписною емаллю та грануванням, виготовлені в майстернях о. Мурано неподалік від Венеції, скляні вироби цінувалися в усій Європі. Львів як значний центр міжнародної торгівлі, мав тісні зв’язки з Італією, зокрема з Венецією. Як повідомляє Н. Бакланова, в торгівлі Московської держави XVII ст. важливу роль відігравав імпортований посуд: золотий, срібний, кам’яний, кришталевий, а також скляний “венеційський”. Такий посуд за призначенням використовували лише у свята. Це був гарний і дорогий сувенір, придбаний у Росії в купців-чужинців або подарований за службові заслуги. Зростання наприкін. XVII – на поч. XVIII ст. попиту на скляні вироби та збільшення їх виробництва завдяки новим гутам, мануфактурам та заводам зумовило зміни характеру збуту скла. Гуті – виробники ординарної товарної продукції, продавали її на місцях приїжджим купцям – так званим “склярам”, пізніше “баршникам”, або ж виготовляли на замовлення за каталогами, які побутували на ярмарках та у спеціалізованих крамницях, що існували у багатьох містах⁷. У цей час скло стало доступним не тільки простим містянам, а й селянам, які приїжджали на містечкові ярмарки. Є відомості, що вже у першій пол. XVII ст. скло українських гут вивозили великими партіями до Москви та інших міст Московського царства⁸: торгівля українським склом стала постійним явищем, а її обсяги свідчать про розквіт гутництва.

Наприкін. XVIII ст. чернігівські гуті значно урізноманітнили асортимент виробів. Обіг деяких із них та кількість ринків збуту свідчать про те, що виробів було чимало. На гуті, яку заснував П. Корецький, у 1723 р. зберігалось “всякої посуду простого скла возов з двадцать”. Блешнівська гута у 1781 р. виробляла до 270 тис. предметів зі скла; обіг Олександрівської гуті сягав 1,5 тис. руб., Воронівської – до 1 тис. руб. (на ній виробляли до 2 тис. кіп скляних виробів – бл. 120 тис. речей). Деякі злинські гуті виробляли до 5 тис. кіп (300 тис.) виробів. Певні уявлення щодо асортименту та обсягів виробництва скла можемо скласти за переліком продукції Хотилівської гуті за 1768 р. В тому році вона виробила 3 095 речей загальною вартістю 164,61 крб. Асортимент скляного посуду складався із 160 десятиквартових сулій, 160 фляш, 35 глеків, 100 кухлів, 100 штофів, 100 склянок, 140 чарок і чарочок, 100 екземплярів дрібного аптечного посуду. 240 предметів було виготовлено із кришталевого скла (20,8 крб), інші – зі звичайного скла “зеленої води”. Решту продукції гуті – 2,1 тис. виробів на суму 143,8 крб – складало віконне скло різних розмірів та гагунку, зокрема, 640 виробів були виготовлені з білого поташного скла (120 крб), тоді як 1 550 “шиб зеленых прозорчистых” коштували 23,8 крб. Значний відсоток у річному обсязі продукції Хотилівської гуті віконного скла (бл. 71% усіх виробів та 87,4% їх загальної вартості) віддзеркалює одну з головних тенденцій останнього етапу розвитку українського гутництва, пов’язану з пристосуванням до умов капіталістичної конкуренції⁹.

Чернігівські гуті збували свої вироби, крім губернських міст (Семенівки, Ропська, Горська, Стародуба, Мглина), в Харкові, Глухові, Ніжині, Гадячі, Зінькові, Ярославлі, Дорогобужі, Рильську, В’язьмі, Смоленську, Орлі та Білгороді. До цього переліку ввійшли тільки місця збуту скляних виробів чернігівських гут, про які ми знайшли свідчення за 1781 р.

3 *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. У трьох частинах. – Ч. 1. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1959. 490 с.; Ч. 2. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1962. – 580 с.

4 *Бакланова Н. А.* Привозные товары в Московском государстве во второй половине XVII в. // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1928. – Вып. IV. – С. 74–80; *Гошко Ю. Г.* Промисли й торгівля в українських Карпатах XIV–XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1991; *Ковальова І. Ф.* Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар’я // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Оріана, 2002. – № 2; 2003 – № 1. – С. 187–190; *Січинський В.* Нариси з історії української промисловості. – Львів: [б. в.], 1937.

5 *Модзалевський В. Л.* Гуті на Чернігівщині / За ред. та з передм. М. Біляшівського; Українська академія наук, Археологічна комісія, відділ мистецтв. – Київ: Друкарня Української академії наук, 1926. – 191.

6 *Куриц Б. Г.* Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича – Киев: Типография И. И. Чоколова, 1915. – 606 с.

7 *Швыдыко А. К.* Социально-экономическое развитие Украины в XIV – середине XVIII ст. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1988. – 83 с.

8 *Рожанківський В. Ф.* Українське гутне художнє скло – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 356 с.

9 *Пономарьов О. М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України в XVIII ст. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – 184 с.

Список цей, звісно, неповний, але й він вказує на широкий ареал розповсюдження скла з Чернігівщини. Торги скляними виробами високої якості відбувалися в різних місцях Лівобережної України вже у першій пол. XVIII ст.

Облік гутної продукції вівся не штуками, а копами, що свідчить про велику кількість виробів. Копа скла була умовною одиницею; вона охоплювала різну кількість однорідного товару залежно від його місткості, форми, складності виробництва тощо. В копі зазвичай налічувалося п'ять відерних сулій чи банок, 10 піввідерних, 20 чвертьвідерних (загальною ємністю 60 л), 30 півтораквартових, 40 квартових (загальною ємністю 12–15 л) тощо. В калькуляції цін розписних та інших орнаментованих виробів за одиницю також правила копа. В Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН України у Львові зберігаються пляшки й кухлик із олійним розписом. На паперових етикетках цих виробів є напис польською мовою: “Скло Снятинське ординарне гранатур мальоване 30 на копу. Ціна за копу 2 зл. р. 80 цент”. Ціна вказана у австрійській валюті – рейнських гульденах і крейцерах (центах) згідно з курсом 1772 р. В 1757 р. на Радутинській фабриці кришталю Мальцевих (Брянський повіт) в одну копу входило 20 штофів загальною місткістю 24 л або 25 півштофів місткістю 15 л. За міру віконного скла правила скринька або ящик.

Скляний посуд посідав важливе місце у побуті запорозького козацтва. Матеріали з досліджених археологічних пам'яток XVII–XVIII ст. свідчать про те, що певна кількість іноземних скляних виробів потрапляла до козаків¹⁰ внаслідок торгівлі або як військові трофеї. На Запоріжжі побутовали скляні вироби гут Правобережної та частково Лівобережної України, Росії та зарубіжних країн. Беручи до уваги те, що функціонування гут залежало, насамперед, від географічних умов (наявності лісу, річки, сировинних ресурсів), існування гут на запорозькій землі було неможливим. Тому зосередимося на центрах виробництва скла, знахідки якого є типовими для Запоріжжя.

Лише у другій пол. XVII ст. з'явилися гуті, які при виготовленні продукції орієнтувалися на запити козацтва. Виникали вони на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині, і тільки в кін. XVII ст. – на Слобожанщині (гута охтирського полковника І. Перекрестова, “заводи” ізюмського полковника Ф. Шидловського).

Під кін. XVIII ст. на Лівобережжі працювало бл. 25 гут. Їх будували здебільшого промисловці-гутники й майстри-орендарі на землях магнатів і шляхти, монастирів та (на Лівобережжі) козацької старшини. Маючи підтримку з боку цих землевласників (чимало з них мали власні гуті), а також із боку гетьманської адміністрації (особливо за гетьманування І. Мазепи), скляна промисловість все більше розширювала мережу своїх підприємств. На гутах виробляли віконне скло, різноманітний посуд (зокрема аптечний), пляшки тощо, а також кришталеве та оптичне скло. Ці вироби вивозили до Московщини, Білорусі, Польщі та Прибалтики. Скляна промисловість, представлена гутами, найбільше поширилася у XVIII ст., зокрема на Чернігівщині; загалом на Лівобережній Україні працювало бл. 100 гут (переважно у Стародубському й Ніжинському полках).

Торгівля на запорозьких землях була дуже розвинена, цьому сприяло як географічне розташування, так і природні шляхи сполучення – річки, а також розгалужені Муравський і Чорний шляхи¹¹. Торгівля Польщі, Литви, України й Південної Росії в XVII–XVIII ст. певною мірою велася за посередництва запорозьких козаків.

На місцях козацьких поселень виявлено чимало фрагментів типового скляного посуду – штофів, фляг, дзбанків, барилець. Розглянемо знахідки гутного скла з найінформативніших та найцікавіших археологічних пам'яток: м. Самара – Новобогородицької (Богородицької) фортеці, поселення в урочищі Попов мис поблизу с. Стара Ігреня, м. Китайгород, Полтавської фортеці, Царборисівської фортеці та Батурина – гетьманської столиці часів І. Мазепи. Знахідки гутних скляних виробів представлені фрагментами основних функціонально-типологічних категорій: посудин для зберігання рідин та сипких речовин (кварти, штофи, напівштофи, пляшки, фляги, баклаги, глеки з ручкою, молочники, карафки, барильця, банки); столового посуду (склянки, стопки, кухлі з ручкою, кубки, чарки, келихи, бокали); посуду для індивідуального вжитку (тарілки, цукорниці, вази-кошики для цукру, сільнички, перчанки); аптечного посуду, вікон, дрібних скляних виробів (чорнильніці, свічки, дзеркала, гало, прикраси, скляні вставки)¹².

Отже, гутний скляний посуд може стати джерелом вивчення соціально-економічних процесів та явищ у соціумі, з одного боку (історичний аспект), та атрибутивним матеріалом, з іншого (археологічний аспект). Аналізуючи репрезентативну джерельну базу, робимо висновок, що торгівля гутною продукцією як явище XVII–XVIII ст. є одним із значних чинників генези сучасних промислових потужностей та національних економічних систем.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Багалеї Д. І.* Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московского государства. – Харків: Типографія К. П. Счасні, 1886. – 396 с.
2. *Бакланова Н. А.* Привозные товары в Московском государстве во второй половине XVII в. // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1928. – Вып. IV. – С. 74–80.
3. *Гошко Ю. Г.* Промисли й торгівля в українських Карпатах XIV–XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1991. – 256 с.
4. *Ковальова І. Ф.* Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Оріана, 2002. – № 2; 2003 – № 1. – С. 187–190.
5. *Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Векленко В. О.* Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – 108 с.

¹⁰ *Харитоновна О. В.* Скло козацьких пам'яток України XVII–XVIII ст. Джерелознавчий аспект: дис... канд. іст. наук / Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 16 с.

¹¹ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. У трьох томах. – Київ: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 578 с.

¹² *Харитоновна О. В.* Вказ. праця.

6. *Крюков П.* Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты: в двух частях. – Ч. 1: Текст промышленной карты. – Санкт-Петербург: Типография Департамента внешней торговли, 1853. – 249 с.
7. *Куриц Б. Г.* Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича. – Киев: Типография И. И. Чоколова, 1915. – 606 с.
8. *Модзалевський В. Л.* Гути на Чернігівщині / За ред. та з передм. М. Біляшівського; Українська академія наук, Археологічна комісія, відділ мистецтв. – Київ: Друкарня Української академії наук, 1926. – 191 с.
9. *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. У трьох частинах. – Ч. 1. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 490 с.
10. *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. У трьох частинах. – Ч. 2. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с.
11. *Петрякова Ф.* Українське гутне скло. – Київ: Наукова думка, 1975. – 148 с.
12. *Поньмарьов О. М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України в XVIII ст. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – 184 с.
13. *Рожанківський В. Ф.* Українське гутне художнє скло. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 356 с.
14. *Січинський В.* Нариси з історії української промисловості. – Львів: [б. в.], 1937.
15. *Харитоновна О. В.* Скло козацьких пам'яток України XVII–XVIII ст. Джерелознавчий аспект: дис... канд. іст. наук / Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 16 с.
16. *Швидько А. К.* Социально-экономическое развитие Украины в XIV – середине XVIII ст. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1988. – 83 с.
17. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. У трьох томах. – Київ: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 578 с.

REFERENCES

1. *Bagaley D. I.* Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta stepnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva – Kharkov: Tipografiya K. P. Schasni, 1886. – 396 s.
2. *Baklanova N. A.* Privoznye tovary v Moskovskom gosudarstve vo vtoroy polovine XVII v. // Trudy gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya. – Moskva, 1928. – Vyp. IV. – S. 74–80.
3. *Hoshko Yu. H.* Promysly y torhivlia v ukrainskykh Karpatakh XIV–XIX st. – Kyiv: Naukova dumka, 1991. – 256 s.
4. *Kovalova I. F.* Svidchennia mizhnarodnoi torhivli kozatskoi doby z Prysamaria // Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy. – Poltava: Oriana, 2002. – No 2; 2003. – No 1. – S. 187–190.
5. *Kovalova I. F.* *Shalobudov V. M.*, *Veklenko V. O.* Kataloh starozhytnostey doby piznoho serednovichchia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi. – Dnipropetrovsk: Vyd-vo DNU, 2007. – 108 s.
6. *Kriukov P.* Ocherk manufakturno-promyshlennykh sil Evropeyskoy Rossii, sluzhaschiy tekstem promyshlennoy karty: v dvukh chastyakh. – Ch. 1: Tekst promyshlennoy karty. – Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta vneshney torgovli, 1853. – 249 s.
7. *Kurts B. G.* Sochinenie Kilburgera o russkoy torgovle v tsarstvovanie Alekseya Mikhaylovicha. – Kiev: Tipografiya I. I. Chokolova, 1915. – 606 s.
8. *Modzalevskiy V. L.* Huty na Chernihivshchyni / Za red. ta z peredm. M. Biliashivskoho; Ukrainka akademiya nauk, Arkheolohichna komisiya, viddil mystetstv. – Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi akademii nauk, 1926. – 191 s.
9. *Nesterenko O. O.* Rozvytok promyslovosti na Ukraini. U triokh chastynakh. – Ch. 1. – Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1959. – 490 s.
10. *Nesterenko O. O.* Rozvytok promyslovosti na Ukraini. U triokh chastynakh. – Ch. 2. – Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1962. – 580 s.
11. *Petriakova F.* Ukrainse hutne sklo. – Kyiv: Naukova dumka, 1975. – 148 s.
12. *Ponomarov O. M.* Rozvytok kapitalistychnykh vidnosyn u promyslovosti Ukrainy v XVIII st. – Lviv: Vyd-vo Lvivskoho universytetu, 1971. – 184.
13. *Rozhankivskiy V. F.* Ukrainse hutne khudozhnie sklo. – Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1959. – 356 s.
14. *Sichynskiy V.* Narisy z istorii ukrainskoi promyslovosti. – Lviv: [b. v.], 1937.
15. *Kharytonova O. V.* Sklo kozatskykh pamiatok Ukrainy XVII–XVIII st. Dzhereloznavchyi aspekt: dys... kand. ist. nauk / Dnipropetrovskiy natsionalnyi universytet im. O. Honchara. – Dnipropetrovsk, 2010. – 16 s.
16. *Shvydko A. K.* Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Ukrainy v XIV – seredine XVIII st. – Dnepropetrovsk: Dnipropetrovskiy gosudarstvennyi universitet, 1988. – 83 s.
17. *Yavornytskyi D. I.* Istoriiia zaporozkykh kozakiv. V triokh tomakh. – Kyiv: Naukova dumka, 1990. – Т. 1. – 578 s.